

Rupantaran : A Multidisciplinary Journal
 Vol. IV : pp 225-236, October, 2020
 ISSN : 2091-0061
<https://doi.org/10.3126/rupantaran.v4i1.34221>
 Research Management Cell (RMC)
 Dhankuta Multiple Campus, Dhankuta
 Tribhuvan University, Nepal

‘बसाइँ’ उपन्यासमा रसविधान

बाबुराम ओभा^१

इमेल : brobjptu@gmail.com

सार

प्रस्तुत लेख ‘बसाइँ’ उपन्यासमा रहेको रसविधानको अध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ । पूर्वीय काव्य परम्परामा रसलाई महत्त्वपूर्ण काव्यतत्त्वका रूपमा हेरिएको छ । साहित्यमा रसले काव्य सौन्दर्यबाट प्राप्त आनन्दको अनुभूतिलाई बुझाउँछ । यहाँ रस सामग्रीका आधारमा बसाइँ उपन्यासको विश्लेषण गरी उपन्यासमा रहेको अङ्गी रस र अङ्ग रसको पहिचान तथा त्यसको प्रभावको विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ । यस लेखका लागि सामग्री सङ्कलन गर्न विशेषतः पुस्तकालयीय विधिको प्रयोग गरिएको छ । विश्लेषणका लागि लिइएको ‘बसाइँ’ उपन्यासलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा र रससम्बन्धी सैद्धान्तिक पक्ष समेटिएका सामग्रीलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । रसवादको स्थापित मान्यताका आधार बसाइँ उपन्यासको अध्ययन गरिएको हुनाले यहाँ सामग्री विश्लेषणका लागि निगमन विधिको प्रयोग गरिएको छ भने र लेख प्रस्तुतीकरणमा मूलतः वर्णनात्मक विधि अवलम्बित छ । बसाइँ उपन्यासमा मुख्य वा अङ्गी रसका रूपमा करुण रस उत्पन्न हुन्छ र अङ्ग रसका रूपमा शृङ्गार रस जागृत हुन्छ । करुण रसको अभिव्यक्तिका लागि यहाँ शोक वा पीडालाई उद्दीप्त गराउने कार्य गरिबी र त्यसका चपेटामा पिल्सिएको धने बस्नेतको परिवार आलम्बन विभावका रूपमा छन् र गरिबीलाई उकास्ने काम साहुको चर्को व्याजसहितको ऋणको भार र कूटनीति तथा हेपाइ जस्ता उद्दीपन विभावले गरेका छन् । उपन्यासमा रहेको दुःखद परिस्थितिको साधारणीकरण भई पाठकले करुण रसको आस्वादन गर्छ । अतः यहाँ करुण रस परिपाकपूर्ण अवस्थामा देखापर्छ भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

मुख्य शब्दावली : रस सामग्री, आलम्बन विभाव, उद्दीपन विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भाव, स्थायी भाव

परिचय

लीलबहादुर क्षेत्री आधुनिक नेपाली उपन्यास परम्परामा सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासकारका रूपमा चिनिन्छन् । जम्मा तीनवटा उपन्यासका सर्जक क्षेत्रीको ‘बसाइँ’ वि.सं. २०१४सालमा प्रकाशित लोकप्रिय सामाजिक उपन्यास हो । उनका ‘अतृप्त’ र ‘ब्रह्मपुत्रको छेउछाउ’ अरू दुई उपन्यास प्रकाशित छन् । ‘बसाइँ’ उपन्यासमा नेपालको पूर्वी पहाडमा रहेको गरिबी मार्मिक र कलात्मक रूपमा चित्रित रहेको छ । यस उपन्यासमा गरिबीका कारण आफ्नो पितृथलो छोडेर अज्ञात स्थानतिर हिंड्नुपरेको विपन्न नेपालीको दुःखद कथा रहेको छ । यसमा युवायुवतीको यौनाकर्षण र मायापिरतीको कथा पनि रहेको छ । उपन्यासमा रहेका कथ्यलाई हेर्दा यसलाई पूर्वीय काव्य मान्यताको रस सिद्धान्तका आधारमा अध्ययन गर्न सकिने सम्भावना देखिन्छ ।

नेपाली साहित्यमा रस सिद्धान्तको विश्लेषण प्रशस्त मात्रामा भएको र विशेषतः नेपाली खण्डकाव्य र महाकाव्यमा यसका प्रयोगको अध्ययन पाइए पनि आख्यानका क्षेत्रमा अध्ययन नपाइएकाले यस लेखमा ‘बसाइँ’

१. लेखक त्रि.वि. भोजपुर बहुमुखी क्याम्पस, भोजपुरमा नेपाली विषयमा उपप्राध्यापक पदमा कार्यरत हुनुहुन्छ ।

उपन्यासमा अङ्गी र अङ्ग रस कुन कुन छन् ? 'बसाइँ' उपन्यासमा रससामग्रीको प्रयोग के कसरी भएको छ ? भन्ने समस्यालाई प्रश्नका रूपमा लिइएको छ । माथि उठाइएका प्रश्नहरूको समाधान गर्नु नै यस लेखको उद्देश्य हो । यसर्थ 'बसाइँ' उपन्यासमा प्रयुक्त अङ्गी र अङ्ग रस पत्ता लगाउनु तथा 'बसाइँ' उपन्यासमा रससामग्रीको प्रयोगको विश्लेषण गर्नु यस लेखको उद्देश्य रहेको छ ।

नेपाली साहित्यको समग्र अध्ययन परम्परालाई हेर्दा रस सिद्धान्तको आधारमा काव्यको विश्लेषण गर्ने कार्य प्रशस्त मात्रामा भएको भेटिन्छ, तापनि रस सिद्धान्तका आधारमा गद्याखानात्मक कृतिको अध्ययन थोरै मात्रामा भएको छ । साहित्यकार लीलबहादुर क्षेत्री र उनको 'बसाइँ' उपन्यासलाई आधार बनाएर साहित्यका विभिन्न कोण र पक्षबाट अध्ययन अनुसन्धान भएको छ, तर 'बसाइँ' उपन्यासलाई रस सिद्धान्तको सापेक्षतामा राखेर हालसम्म कुनै अध्ययन अनुसन्धान भएका छैनन् । अतः रसविधानका दृष्टिले आख्यानात्मक कृति 'बसाइँ' उपन्यासको विश्लेषण नै यस लेखको विषय हो । 'बसाइँ' उपन्यासमा रसको पहिचान गर्ने उद्देश्यका साथ गरिएको यो अध्ययन नेपाली साहित्यको अध्ययन परम्पराको नवीन विषय भएकोले यससम्बन्धी कुनै पूर्वकार्य प्राप्त छैन। यसैले यो नै पहिलो अध्ययन भएको छ । लीलबहादुर क्षेत्रीको आख्यानात्मक कृति 'बसाइँ' उपन्यासलाई रस सिद्धान्तका आधारमा अध्ययन गर्नु आफैँमा नवीन विषयवस्तु भएकाले यो लेख औचित्यपूर्ण रहेको छ । यस लेखले पाठकलाई 'बसाइँ' उपन्यासमा रहेको रसविधानको जानकारी प्रदान गर्नुका साथै भविष्यमा कुनै आख्यानात्मक कृतिमा रहेको रसविधानको अध्ययन गर्न चाहनेहरूका लागि सहयोग गर्ने हुनाले यो लेख उपयोगी ठहर्छ ।

विधि र सामग्री

रससिद्धान्तका आधारभूत तत्त्वका आधारमा 'बसाइँ' उपन्यासमा प्रयुक्त रसको पहिचान गरी त्यसको विश्लेषण गर्ने मुख्य उद्देश्य रहेको यस आलेखमा उपन्यासमा प्राप्त मुख्य वा अङ्गी रस र सहायक वा अङ्ग रसको पहिचान र परिपाकको अवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ । यस लेखको तयारीका क्रममा रससिद्धान्तको सैद्धान्तिक आधारका लागि पुस्तकालय विधिबाट तथ्यहरूको सङ्कलन गरिएको छ । यसै गरी लीलबहादुर क्षेत्रीद्वारा लिखित 'बसाइँ' उपन्यासलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा ग्रहण गरिएको छ । यहाँ रससम्बन्धी प्रचलित सैद्धान्तिक अवधारणाका आधारमा यस उपन्यासमा प्रयुक्त रसहरूको विश्लेषण गरिएको हुनाले निगमन विधिमा फर्त्त सामग्रीको विश्लेषण गरिएको छ भने लेख प्रस्तुतीकरणका लागि वर्णनात्मक विधि अवलम्बन गरिएको छ । 'बसाइँ' उपन्यासमा रसको अध्ययन गर्दा उपन्यासमा भएको कथावस्तुका आधारमा मूल र सहायक कथावस्तुमा रहेको मूल वा अङ्गी रस र सहायक वा अङ्ग रसको टुङ्गो लगाइएको छ । तथ्यलाई उपन्यासमा रहेका साक्ष्यका आधारमा स्पष्ट पारिएको छ । रस विश्लेषणका क्रममा विभाव, अनुभाव तथा व्यभिचारी भाव र स्थायी भाव जस्ता रससामग्रीलाई आधार मानिएको छ । सामग्रीको विश्लेषण गर्दा बसाइँ उपन्यासमा रहेका अङ्गी र अङ्ग रसको छुट्टाछुट्टै विश्लेषण गरिएको छ । लीलबहादुर क्षेत्रीको बसाइँ उपन्यासमा प्रयुक्त रसविधानको सङ्क्षिप्त विश्लेषण गर्नु नै यस लेखको सीमा रहेको छ । यहाँ रस विश्लेषणका लागि गरिबीको कथाको विश्लेषण गर्दा धने र ऊसँग सम्बन्धित मुख्य कथालाई मात्र आधार बनाइएको छ, भने प्रेमको कथाको विश्लेषणका क्रममा रिक्टे र भुमाको प्रेमकथालाई मात्र आधार बनाइएको छ । यहाँ रिक्टेले भुमालाई छोडेर बेपत्ता भएपछिका घटना र मोटे कार्कीले भुमालाई गरेको एकोहोरो मन पराइलाई समेटिएको छैन । उपन्यासमा उत्पन्न गौण रसको विश्लेषण नगरी नामोल्लेख मात्र गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक आधार

पूर्वीय काव्यचिन्तन परम्परामा रसवादलाई महत्त्वपूर्ण काव्यचिन्तन पद्धतिका रूपमा हेरिन्छ । प्राचीन समयदेखि रसलाई पदार्थको रस, आयुर्वेदको औषधिजन्य रस, भक्तिको रस र साहित्यको रस गरी चार प्रकारका

मानेको छ। साहित्यिक रसले काव्य सौन्दर्यबाट प्राप्त आनन्दानुभूतिलाई जनाउँछ। उपाध्यायले “शब्द र अर्थद्वारा विभावादिको संयोगबाट अभिव्यक्त भएको आस्वादनको विषय बन्ने व्यङ्ग्यार्थमय आह्लादविशेष नै रस हो” भनेका छन् (उपाध्याय, २०५५, पृ. २४)। रस शब्दले साहित्यशास्त्रसँग विशेष सम्बन्ध राख्ने र साहित्यमा रसलाई आनन्दको पर्यायवाची शब्दको रूपमा लिएको अधिकारीको भनाइ रहेको छ (अधिकारी, २०३५, पृ. १९)। खास गरी मानवीय अन्तस्करणमा रहेका वासना वा संस्कारजन्य अनुभूतिहरूजागृत भएपछि रसका रूपमा अभिव्यक्त हुन्छन्। रसको प्रयोग वैदिक नभएर लौकिक अनि शास्त्रीय नभएर साहित्यिक भएको प्रमाण वाल्मीकिको रामायणमा नवै प्रकारका रसहरूको प्रयोग पाइनुबाट मिल्छ। रस शब्दको शास्त्रीय प्रयोग भने भरतको नाट्यशास्त्रमा भएको हो (शर्मा र लुइटेल्, २०७२, पृ. ४१)।

रस निष्पत्तिका उपकरणको गठजोडलाई नै रससामग्री भनिन्छ। भरतले ‘विभावानुभावव्यभिचारीभावसंयोगाद्रस निष्पत्ति’ अर्थात् विभाव अनुभाव र व्यभिचारी भावको संयोगबाट रसको निष्पत्ति हुन्छ भनेका छन्। यही भरतसूत्रका आधारमा स्थायी भाव, विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावलाई रससामग्री वा रसका उपकरण मान्ने गरिन्छ। मानिसको हृदयमा स्थिर वा सांस्कृतिक वासनाजन्य रूपमा रहेका चित्तवृत्तिलाई स्थायी भाव भनिन्छ। “स्थायी भावलाई विरोधी वा अविरोधी कुनै पनि भावले विथोल्दैन र ती कहिले रहने र कहिले हराउने नभई आरम्भदेखि अन्त्यसम्म निरन्तर रहिरहन्छन्” (शर्मा र लुइटेल्, २०७२, पृ. ४४)। जुनसुकै प्रकारले हुने रसनिष्पत्तिका क्रममा स्थायी भावको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। रति, हास, शोक, क्रोध, उत्साह, भय, जुगुप्सा, विस्मय र शान्त गरी स्थायी भाव जम्मा नौ प्रकारका हुन्छन्। स्थायी भाव नै रस भएकाले स्थायी भावको सङ्ख्याअनुसार रसको पनि प्रकार रहेको हुन्छ। स्थायी भावलाई प्रकाशित गर्ने कारण नै विभाव हो। यो आलम्बन र उद्दीपन गरी दुई प्रकारको हुन्छ। अनुभाव भनेको उत्पन्न भएको भाव व्यक्त गर्ने चेष्टा हो। स्थायी भावलाई उकास्नका लागि सहयोग गर्ने अस्थायी प्रकृतिका भावलाई व्यभिचारी भाव भनिन्छ। सञ्चारी भाव भनेका यिनै हुन्।

भरतले ‘विभावानुभावव्यभिचारीभावसंयोगाद्रसनिष्पत्ति’ अर्थात् विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावका संयोगबाट रसको निष्पत्ति हुन्छ भनेको हुनाले उनका अनुवर्तीहरू रससूत्रमा रहेका रस सामग्रीका विषयमा एकमत भएका तर निष्पत्ति र संयोगको अर्थ भरतले नखुलाएको हुनाले यसको व्याख्या गर्ने क्रममा भिन्न भिन्न चार मत सतहमा आएका छन्। रससूत्रका प्रथम व्याख्याता भट्टलोल्लटको उत्पत्तिवादले रसको उत्पत्ति नायकमा हुने र दर्शकले आरोपबाट रसानन्द लिने तर्क राख्छ (सिद्याल, २०५८, पृ. १४५)। नैयायिक शङ्कुकको अनुमितिवादले अनुमाप्य रतिआदि स्थायी भावलाई प्रेक्षकले आफ्ना अन्तस्करणका भावसँग तादात्म्य पारेपछि, रसास्वादन हुने कुरामा जोड दिन्छ (उपाध्याय, २०५५, पृ. ३९)। भुक्तिवादी मान्यताका स्थापक भट्टनायकले रसलाई भोज्य वस्तुको रूपमा चिनाएका र साधारणीकरणको मान्यता अघि सारेका छन् (शर्मा र लुइटेल्, २०७२, पृ. ४९)। रससूत्रका आधिकारिक व्याख्याता अभिनव गुप्तले अभिव्यक्तिवादमार्फत् रसलाई व्यञ्जना शक्तिद्वारा अभिव्यक्त हुने भन्दै रसलाई रसध्वनिका रूपमा ध्वनिवादभित्र स्थान दिलाएका र दार्शनिक आधारमा रसको मनोवैज्ञानिक व्याख्या गरेका छन् (अधिकारी, २०३५, पृ. २७)। रसनिष्पत्तिका सन्दर्भमा साधारणीकरणको मान्यता भट्टनायकले अघि सारेका र अभिनव गुप्तले परिशोधन गरी प्रस्तुत गरेका हुन्। साधारणीकरणको मूल आशय सबै प्रकारका सम्बन्धहरूको परिहार हो। यो रसनिष्पत्तिको एउटा हिस्सा हो र रसानुभूतिका सन्दर्भमा यसको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ (ओझा र गिरी, २०५८, पृ. ३६६-६७)। साधारणीकरणमार्फत् नै कृतिमा रहेको घटनासँग पाठकको तेरोमेरो समाप्त हुन्छ र रसानुभूति प्राप्त हुन्छ। यसै सैद्धान्तिक आधारमा ‘वसाई’ उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ।

परिणाम तथा छलफल

‘वसाई’ उपन्यास आधुनिक नेपाली उपन्यास परम्पराको सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो र यस उपन्यासमा क्षेत्रीले तत्कालीन नेपाली समाजको गरिबी र पीडादायी जीवन भोगाइलाई अत्यन्त सरल भाषामा

तरगम्भीर ढङ्गले प्रस्तुत गरेका छन् । यहाँ आर्थिक अभावमा दुःखजिलो गरेर जीवन धानेका विपन्न परिवारलाई एकपछि अर्को गर्दै प्रतिकूल परिस्थिति र षडयन्त्रले पिरोल्छ, र अन्त्यमा साहूको ऋण तिनै उपाय नभएपछि थातवास छोडेर 'बसाइँ' हिंडुन बाध्य हुन्छन् । यस उपन्यासमा मानवीय संवेदनाका विविध पक्ष रहेका छन् । यहाँ भएका विभिन्न घटना र गतिविधिले शोक वा पीडा, रति आदि स्थायी भावलाई जागृत गराएर प्रकाशमा ल्याएका छन् । यस उपशीर्षकमा रससिद्धान्तका आधारमा तिनै स्थायी भाव र रसको परिपाकको स्तर र अवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ । यहाँ 'बसाइँ' उपन्यासमा रहेको अङ्गी वा प्रमुख रस र अङ्ग वा सहायक रस निष्पत्तिको अवस्था विश्लेषण गरिएको छ ।

आख्यानसन्दर्भ

गरिवीका कारण के गरौं र कसो गरौं भएको धनेका अवस्थाबाट उपन्यासको कथानक आरम्भ हुन्छ । चर्को ब्याजमा बैदारबाट भैंसी ल्याएर घ्यू बेच्ने र पाडी बेचेर केही धनार्जन गर्ने योजनामा रहेको धनेले किनेको केही दिनमै पाडी मर्छ र भैंसी हात लाउन सक्दैन । लेउतेको फापर खाएपछि अर्मल तिर्नुपर्छ र कसैले कुटेकाले उसको भैंसी तुहाउँछ । धनेको सपना पनि सँगसँगै तुहिन्छ र बैदारले सर्तअनुसार गोठका सबै वस्तुभाउ फुकाउँछन् । धनेलाई दशैँमा खानेकुराको जोहो गर्न र लुगा किनिदिन पनि धौ धौ पर्छ । अर्को बर्खाको सुरुमै गोरु किन्ने पैसा दिएर नन्देले धनेलाई खेत कमाउन दिन्छ, तर नन्देको कान्छो छोराको हेपाहा प्रवृत्तिले गर्दा धनेको रोप्ने बेला भएको विउमा भैंसी चराइदिन्छ । आक्रोशमा धनेले नन्देको भैंसी पिट्छ र गाभिन्नो भैंसी मर्छ । धनेले खेत रोप्न त पाउँदैन नै, उसको लिएको रुपैयाँका साथमा भैंसीको जरिमाना पनि थपिन्छ । धनेकी बहिनी भुमाको मुगलानबाट आएको रिक्टेसँग प्रेम बढ्छ । एकअर्कामा भेटघाट र एकान्तमा मायापिरतीका कुरा हुन्छन् । रिक्टेले मुगलान लाने प्रलोभनमा भुमालाई दुई जिउकी बनाएर बेपत्ता हुन्छ । भुमा केही उपाय नभएपछि रागेभीरबाट हाम फालेर मर्न लाग्दा मोटे कार्कीले बचाउँछ र सिन्दूर हालेर दुवैजना गाउँबाट पलायन हुन्छन् । यता भाकामा ऋण तिनै कुनै उपाय नभएपछि, घरबारी नन्देलाई जिम्मा लगाएर धने वाध्यात्मक रूपमा बसाइँ हिंड्छ र कथानक समाप्त हुन्छ ।

'बसाइँ' उपन्यासमा रहेको रस विश्लेषण

'बसाइँ' उपन्यासमा रहेको रसविधानको विश्लेषण गर्ने क्रममा यस उपशीर्षकमा उपन्यासमा निहित रसमध्ये प्रधान वा अङ्गी रस र सहायक वा अङ्ग रसको निक्यौल गरिएको छ । यहाँ अङ्गी र अङ्ग रसलाई पुष्टि गर्ने रससामग्रीका व्याख्या-विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ र तत्तत् रसको परिपाकको अवस्थाको पनि टुङ्गो लगाइएको छ ।

अङ्गी रस

कुनैपनि काव्यकृतिमा रहेको मूल भाव वा कथ्यले प्रकाशित गर्ने स्थायी भावसँग निकट रसलाई अङ्गी रस मानिन्छ । यो कृतिको प्रमुख रस हो । कुनै पनि कृतिको अङ्गी रसको निक्यौल गर्दा कृतिको मुख्य भाव कुन हो र सो भावअनुसार कृतिमा कुन रसको परिपाक सिर्जित छ भन्ने कुराको अध्ययन गरिन्छ (पोखरेल, २०५९, पृ. ४) । कृतिमा मुख्य गरी रति, करुण वा वीर कुन चाहिँ भावलाई प्रकाशय पाछ भन्ने कुराको निक्यौल यसैबाट हुन्छ । 'बसाइँ' उपन्यासमा धने बस्नेत र उसकी स्वास्नी मैनाले विभिन्न हन्डर खाएर अन्त्यमा केही नलागेपछि आफ्नो थातवास छोडेर अज्ञात स्थलतिर बसाइँ हिंडुनु मुख्य घटना हो । यो घटना पीडाजनक वा दुःखद रहेको छ । यो बसिरहेको स्थान, इष्टमित्र र आफ्ना मायाले स्याहारसुसार गरेर पालेका सबै चौपाया र दोपायासँग भएको वियोगको पीडा पनि हो । यी परिघटनालेयसमा मूल रूपमा शोक स्थायी भावलाई प्रकाश पाछ । त्यसैले उपन्यासमा अङ्गी रसका रूपमा करुण रस रहेको देखिन्छ । यस उपन्यासमा धनेको परिवारमा एकपछि अर्को

आर्थिक सङ्कट, मुगलानबाट आएको रिक्कुटेलेबहिनी भुमालाई प्रलोभनमा पारेर शारीरिक संसर्ग गरी दुई जिउकी बनाई बेपत्ता भएपछिको पारिवारिक पीडा र भुमाले जीवनमा अँध्यारोमात्र देखेर भीरबाट फाल हानेर मर्न लागेको परिघटना शोक स्थायी भाव भएको करुण रस अभिव्यक्त गराउने कारणहरू हुन् । यी घटनाले उपन्यासलाई कारुणिक बनाएका छन् ।

विभाव

विभाव भनेको स्थायीभावलाई प्रकाशित गर्ने कारण हो । यसमा पनि स्थायी भावलाई उदय गराउने आलम्बन र यसलाई उकास्ने वा उद्दीप्त पार्ने उद्दीपन गरी दुई प्रकार हुन्छन् । 'बसाई' उपन्यासमा प्रमुख रूपमा शोक वा पीडा स्थायी भाव हुने करुण रस जागृत हुन्छ । त्यसैले शोक वा पीडालाई प्रकाशित गर्ने मुख्य कारण गरिवी र त्यसको चपेटामा पित्सिएको धने बस्नेतको परिवार यस उपन्यासमा विभावका रूपमा रहेका छन् । यहाँ 'बसाई' उपन्यासमा रहेका विभाव र यसका प्रकारको विश्लेषण गरिएको छ ।

आलम्बन विभाव : बसाई उपन्यासमा निष्कर्षमा शोक वा पीडा प्राप्त हुन्छ । यस उपन्यासको कथ्य आँसुमा समाप्त हुन्छ । यसरी आँसुको दहमा डुवाउने मुख्य कारण भनेको गरिवी हो । गरिवीको र विपन्नताले धनवहादुर बस्नेतको परिवार अज्ञात स्थलतिर 'बसाई' हिँड्न बाध्य भएको छ । आफ्नो पितापुर्खाको थातवास छोडनुपर्ने परिस्थिति निर्माणमा मुख्य कारण गरिवी नै रहेको देखिन्छ । त्यसैले 'बसाई' उपन्यासमा आलम्बन विभावको विषयका रूपमा गरिवी रहेको छ । आलम्बन पनि विषयालम्बन र आश्रयालम्बन गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । विषयालम्बन प्रभावक र आश्रयालम्बन प्रभावित हुन्छ । यहाँ विषयालम्बनका रूपमा रहेको गरिवी शोक वा पीडाको कारण र आश्रयालम्बनका रूपमा रहेको धनवहादुरको परिवार सो गरिवीले प्रभावित बनेको देखिन्छ । तलका उदाहरणले यस कुरालाई प्रष्ट पार्छन् :

- १) मिहिनेत गर्छ, उद्योग गर्छ । चार-चार कौडीको निम्ति जीवनको आखिरी स्वास बाजी लगाउन चाहन्छ तर उसको आर्थिक जीवनमा परिवर्तन आएको छैन । (क्षेत्री, २०६२, पृ. २)
- २) यता दशैंको हाहाहोहो छ । घरमा एकसरो लुगा सबैलाई फेरिदिनुपर्ने । खानलाई मकैवाहेक धानको गेडै छैन । यी अनेकौँ समस्या छन् धनेका अगाडि । (क्षेत्री, ऐ. पृ. १२)

माथिको उदाहरण (१) मा कुनै प्रयास वा प्रयत्नले पनि धनेको आर्थिक अवस्थामा परिवर्तन आएको छैन र यसको प्रत्यक्ष असर धनेलाई परेको छ । उदाहरण (२) मा दशैंको मुखमा चाडवाड मनाउने र परिवारलाई लुगाफाटो किनिदिनुपर्ने बाध्यता धनेका सामु रहेको छ तर कुनै तरिकाले सो कुराको व्यवस्थापन गर्न धनेले सकेको छैन । यी दुवै उदाहरणमा विषयालम्बनका रूपमा गरिवी र अभाव तथा आश्रयालम्बनका रूपमा धने र उसको परिवार रहेको पाइएको छ ।

उद्दीपन विभाव : 'बसाई' उपन्यासमा धने बस्नेतका गरिवीलाई उकास्ने गतिविधिहरू उद्दीपन हुन् । यसमा गरिवीलाई नै मलजल गर्ने गतिविधिको रूपमा साहूको चर्को व्याजसहितको ऋणको भार र कूटनीति तथा हेपाइ मुख्य रहेका छन् । उपन्यासका यी उद्दीपन विभाव हुन् । यसका अतिरिक्त साहूका चम्चेहरूको अमानवीय व्यवहार र धनेको आक्रोश पनि उद्दीपन विभावका रूपमा देखापर्छन् । उपन्यासमा गरिवीलाई भन उकास्ने मुख्य घटना वा गतिविधिहरूलाई तलका उदाहरणले स्पष्ट पार्छन् :

- ३) दुहुने बेलामा भैंसी सिड, खुट्टा चलाउने गर्थ्यो । धनेलाई दुहुन निकै गाह्रो पर्थ्यो । भन हलसारी भएपछि त चारै खुट्टा चलाएर बुरुक्क उफ्री धनेलाई नजिक पर्न दिन छाड्यो । धनेले हातै लाउन नसक्ने भयो । (ऐ.ऐ. पृ. १२)
- ४) नीला नीला लौराका डाम भैंसीका आँगमा देखेर ऊ अवाक् भयो ।... भैंसीको गर्भस्थलमा चोट परेछ । त्यसको चौथो दिनमा भैंसी तुट्यो । (ऐ.ऐ. पृ. ५)

- ५) आखिर त्यो घडी आयो, जब बैदारले बस्तुको गलावाट दाम्लो पन्छाए । बैदारका दुई जना खेताला बस्तु खेदन लागे । मैना आँसु थाम्न नसकेर घरभित्र दगुरी । (ऐ.ऐ. पृ. २५)
- ६) फौसलाको साथसाथै पञ्चभलादमीको सामु नन्देले धनेलाई खेत नदिने फौसला पनि सुनायो । अहिलेको २२५ रु. र साहूले अगि गोरु किन्न र घरखर्च गर्न दिएको सावाँब्याज सबै लगाएर जम्मा धनेले साहूलाई तिर्नुपर्ने रु. ५७५- ठहरियो । (ऐ.ऐ. पृ. ३७)
- ७) खायल तथा सम्पूर्ण खेतबारी, हाँडोभाँडो, बस्तुभाउको मोल भयो । कागजपत्र गरियो । साहूको कटाएर धनेले पाउने ७५- रुपियाँ निस्कियो । (ऐ.ऐ. पृ. ५८)

माथिको उदाहरण (३) मा गरिवीलाई उकास्ने घटनाको रूपमा धनेले बैदारकहाँवाट ल्याएको भैंसी पाडो मरेर हात लाउन नसकेको अवस्था देखिन्छ । उदाहरण (४) मा कसैको पिटाइवाट गाभिनी भैंसी तुहाएपछि धनेको केही आर्जन गर्ने र घर चलाउने सपना समाप्त भएको छ । उदाहरण (५) मा बैदारको ऋणको भाका नाघेकाले बैदारले धनेको गोठ रित्याएको छ । उदाहरण (६) मा धनेले गोरु किन्न लिएको र भैंसी मारेवापतको जरिमानामा सावाँब्याज गरेर धनेले रु. ५७५- नन्देलाई तिनुपर्ने भएपछि धनेको आर्थिक अवस्था अझ नाजुक हुने सङ्केत रहेको छ र उदाहरण (७) मा कुनै उपाय नभएर धनेले नन्देलाई घरबारी र हाँडोभाँडो सबै जिम्मा लगाएको छ । यी सबै घटनाले शोक वा विकलतालाई उकास्ने काम गरेका छन् । यी परिघटनाले गर्दा पाठकका मनमा धने र उसको परिवारप्रति दया, करुणा र सहानुभूतिको भाव पैदा गर्न त्यसलाई उकास्न भूमिका खेलेका छन् ।

अनुभाव: स्थायी भाव उद्दीप्त भएपछि त्यसको आश्रयमा देखिएर स्थायी भावलाई बाहिर प्रकाश गर्ने व्यापारहरू अनुभाव कहलाउँछन्(सिग्देल, २०५८, पृ. १४९) । 'बसाइँ' उपन्यासमा गरिवीका कारण उत्पन्न पीडाको भावलाई व्यक्त गर्ने विभिन्न चेष्टा अनुभाव हुन् । 'बसाइँ' उपन्यासका पात्रका पीडा अभिव्यक्त गर्ने अवस्थाविशेषले पाठकलाई उद्बलित पार्छन् । यहाँ स्थायी भावलाई प्रकाश्य पार्न निम्न सात्विक अनुभावयुक्त तथ्यहरूले भूमिका खेलेका छन् :

- ८) धनेलाई अभावको चापले मनमा अनेक कुरा खेल्नु र निद्रा नपर्नु (क्षेत्री, ऐ. पृ. १) ।
- ९) ऋण गरेर ल्याएको भैंसीको पाडी मर्दा धनेले आँसु झार्नु (ऐ.ऐ. पृ. ४) ।
- १०) भैंसीको आँगमा लौराका नीलडाम देखेर धने अवाक् हुनु वा विचलित हुनु (ऐ.ऐ. पृ. ५) ।
- ११) बैदारले गोठवाट बस्तु फुकाउँदा मैनाले आँसु झार्नु (ऐ.ऐ. पृ. २५) ।
- १२) नन्देको गाभिनी भैंसीलाई कोदालाका पासाले कुटेपछि धने थरथर काम्नु (ऐ.ऐ. पृ. ३५) ।
- १३) धनेले गरिवीका कारण बेलामा बहिनीको बिहे गरिदिन नसकेको र भुमा दोजिया भएर पछि घरबाट भागेकोमा चिन्ता गर्नु (ऐ.ऐ. पृ. ५०) ।
- १४) घरबारी नन्दे ढकाललाई बुझाएर फर्केको धने र मैनाले विलाप गर्नु (ऐ.ऐ. पृ. ५९) ।

तथ्य (८) मा धनेका मनमा अनेकौँ कुरा खेलेर निद्रा नपरेको अवस्था रहेको छ । गरिवीका कारण उत्पन्न दुःख छटपटीका रूपमा अभिव्यक्त भएको छ । तथ्य (९) मा बैदारसँग ऋणमा लिएको भैंसीको पाडी मरेपछि भैंसीले दूध नदिने पक्का छ । यस घटनामा धनेले आँसु झारेर दुःख व्यक्त गरेको छ । तथ्य (१०) मा एकपल्ट लेउतेको फापर खाएर अर्मल तिरिसकेको पनि भैंसीलाई फेरि कुनै अज्ञात व्यक्तिले नीलडाम हुने गरी पिटेपछि धनेमा चिन्ता देखिएको छ । तथ्य(११) मा बैदारले धनेको किलोदाम्लो उठाएपछि मैनाले आँसु झारेर दुःख व्यक्त गरेकी छे । तथ्य (१२) मा रिसको आवेगमा आएर नन्देको भैंसीलाई कुटेपछि भविष्यमा हुने घटनाको कल्पनाले धने थरथर कापेको छ । यहाँ दुःख कम्पमा अभिव्यक्त भएको छ । तथ्य (१३) आफूले गरिवीका कारण बहिनीको समयमा बिहे गरिदिन नसकेकामा धनेलाई पश्चात्ताप भएको छ । यहाँ विलाप पश्चात्तापका रूपमा व्यक्त भएको

छ । तथ्य (१४) मा नन्देलाई घरबारी बुभाइसकेर फर्केपछि, घरबारविहीनताको अवस्था र अन्योलपूर्ण भविष्यको कहर व्यक्त गर्न धने र मैनाको आँसु भरिएको छ ।

व्यभिचारी भाव: उपाध्यायले विश्वनाथको परिभाषालाई आधार मान्दै 'स्थायी भावमा कहिले प्रकट र कहिले अप्रकट हुने तथा सदैव चलनशील रहने' भावलाई व्यभिचारी भाव भनेका छन् (उपाध्याय, २०१५, पृ. ३०) । बारम्बार चलायमान हुने भएकाले यसलाई सञ्चारी भाव भनिएको हो । 'बसाई' उपन्यासमा शोक स्थायी भावलाई उकासनसहकारी भएर विभिन्न व्यभिचारी भाव देखा परेका छन् । उपन्यासको समग्र कथ्यलाई हेर्दा प्रमुख पुरुष पात्र धने रनारी पात्र मैनाका मनोदशामाक्षणिक रूपमा उत्पन्नविभिन्न भावले मूल भावलाई पूर्ण रूपमा प्रकाशमा ल्याउन सहयोग गरेका छन् । यहाँ शोक स्थायी भावलाई प्रकाशित गर्ने क्रममा मति, चिन्ता, दैन्य, अमर्ष, तर्क, ग्लानि, विषाद, आवेग, अवहित्या, शङ्का, त्रास, धृति जस्ता व्यभिचारी भाव उत्पन्न भएका छन् । यस्ता भावले पाठकलाई पनि द्रवीभूत पार्छन् र मनमा विकलता उत्पन्न गर्छन् । उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रका मनोदशामा उत्पन्न व्यभिचारी भावलाई तलका उदाहरणले प्रस्ट्याउँछन् :

- १५) मैलो ठाउँठाउँमा फाटेको सिरकले खुट्टादेखि टाउकोसम्म आफूलाई गुटुमुटु पारेर परबाट हेर्दा मस्त निद्रामा परेको भान भएपनि धने बस्नेतलाई निद्रा परेको थिएन । मनमा उर्लिरहेको भावनाको भेललाई एकातिर पन्छाई निद्रादेवीको स्वागत गर्ने चेष्टा गर्थ्यो तर चेष्टा वृथा भइरहेको थियो (क्षेत्री, ऐ. पृ. १) ।
- १६) यसपाला मकै राम्ररी भइदियो भने आफूले कोदोसोदो खाएर पनि त्यतैबाट आधाआधी ऋण तिरिहाल्छु (ऐ.ऐ. पृ. २) ।
- १७) आफूलाई समाल्न नसकी बौलाहाभै भएर कोदालो पासोपट्टि फर्काई दुई हातले उचालेर ऊ भैसीमाथि झुम्ट्यो (ऐ.ऐ. पृ. ३४) ।
- १८) मैना आँसुका भरि बगाउँदै अशिराम गतिले कराइरहकी थिई तर अरू कुरामा भुमाको ध्यान आकर्षित भएन । एउटै वाक्य उसको मगजमा घुम्न थाल्यो, अब तिमीलाई मर्नुसिवाय अरू बाटो छैन (ऐ.ऐ. पृ. ४६) ।
- १९) मैनाको हृदयमा चाहिँ आगो सल्कियो । 'सात दिन भित्रमा भैसीलाई केही भयो भने उसको लोग्नेको के गति हुनेछ (ऐ.ऐ. पृ. ३५) ।
- २०) मरिन्छ भने थाहा पाइहालिन्छ, खोज्ने खाँचो छैन (ऐ.ऐ. पृ. ५१) ।
- २१) सामने यत्रो महादसै छ । लुगा कसैलाई हालेको छैन, कसरी काम चलाउने, खै (ऐ.ऐ. पृ. १३) ।
- २२) हृदयको हर्षोल्लास दबाउन नसकेर धनेले भन्यो, "दैवको लीला पनि कस्तो बुझिनसक्नु, धनकङ्काल भए पनि राजामहाराजाले नपाउने स्वास्नी मलाई भगवान्ले दिएका छन् । तँ जस्ती जोई पाउने गरिव भए पनि म भाग्यमानी हुँ (ऐ.ऐ. पृ. ३५) ।
- २३) नन्देको गोठालो चिम्ले आएर साहूको भैसी अघि बिहान मरेको र भोलिपल्ट दिउँसो साहूले पञ्च बोलाउने निश्चय गरेको कुरा सुनाउँदा धने कालोनीलो भयो (ऐ.ऐ. पृ. ३५) ।

माथिको उदाहरण (१५) मा ओच्छ्रयानमा सुतेर पनि निद्रा नपरेको धनेमा चिन्ताकोभाव प्रकट भएको छ । उदाहरण (१६) साहूको ऋण तिर्ने चाँजो सुल्फेपछिको धनेमा धृतिको भाव प्रकट भएको छ । उदाहरण (१७)मा रोपाईँ गर्ने उत्साहले खेततिर लागेको तर रोप्ने दिनको वीउमा भैसी चरिरहेको देखेपछि केही सोचन नसकेर भैसीमाथि झुम्टेको धनेमा ग्लानिसँगै आवेग भाव पैदा भएको छ । उदाहरण (१८) मा भुमाको बरवादीका कारण पीडामा परेर आक्रोश व्यक्त गरिरहेकी मैनामा आवेग भाव प्रकट भएको छ । उदाहरण (१९) मा लोग्नेले साहूको भैसी कुटेपछि, भविष्यमा हुने अनिष्टको कल्पनाले मैनामा शङ्काको भाव पैदा भएको छ । यसले पाठकलाई पनि

शङ्का पैदा गर्छ । उदाहरण (२०) मा सबैतिरबाट हन्डर खाएको धनेमा धैर्यको बाँध टुटेको हुनाले बहिनी बेपत्ता भएकोमा पनि कुनै वास्ता गर्दैन । यहाँ अमर्ष भाव प्रकट भएको छ । उदाहरण (२१) मा दशैंको सँघारमा पनि हातमा कौडी नभएको र बुधे कामीले केही देला भनेको पनि नदिएपछि दशैंमा जहान छोराछोरीलाई लुगा र अन्य खर्चको जोहो गर्न नसकेको धनेमा दैन्य भाव प्रकट भएको छ । उदाहरण (२२) मा दशैंको केही जोहो गर्न नसक्दा चिन्तामा परेको लोग्नेलाई मैनाले पेवा बेचेर दशैं टार्न सुभाएपछि धनेमा हर्षको भाव पैदा भएको छ । उदाहरण (२३)मा धनेको कुटाइले नन्देको भैँसी मरेको र पञ्च बोलाएको कुरो सुनेर धनेको होसहवास उडेको अवस्था देखिन्छ । यहाँ त्रास भाव पैदा भएको छ ।

यसरी उपन्यासमा रहेका प्रमुख पात्रमा सञ्चरणशील भावहरू पैदा भएका छन् र अन्त्यतः तिनले विकलता वा शोकलाई प्रकाशन गर्न भूमिका खेलेका छन् । यसबाहेक कथाका खलपात्र वैदार र नन्देमा उत्पन्न भएका गर्वको भाव, नन्देको छोरोमा उत्पन्न उग्रता, भुमामा उत्पन्न व्रीडा र चपलता आदिले पनि प्रकारान्तरले करुण रसलाई नै परिपाकमा पुऱ्याउन सहकारी भूमिका खेलेका छन् ।

स्थायी भाव

‘बसाइँ’ उपन्यासको मुख्य वा अङ्गी रस करुण रस भएको कुरो स्पष्ट हुन्छ । करुण रसको स्थायी भाव भनेको प्रिय व्यक्तिसँगको वियोग वा प्रिय वस्तुको विनासबाट उत्पन्न विकलता हो । यहाँ जन्मभूमि वा बसोबास गरेका स्थानबाट भएको वियोग करुण रसको स्थायी भाव भएर देखापर्छ । औपन्यासिक मूल कथ्यसँग अन्तःसम्बन्धित गरिवी र यसलाई निम्त्याउने कारणहरू विभाव, त्यसको अभिव्यक्ति अनुभाव र दुःख र पीडा प्रदान गर्न उपस्थित विभिन्न व्यभिचारी भावको संयोगबाट धनेको परिवारले पुर्खाको थलो छोड्न बाध्य हुनुपर्छ । धने र मैनाको जीवनमा सिलसिलाका रूपमा पीडादायक परिघटनाहरू सिर्जित हुनु, परिस्थिति दिनानुदिन प्रतिकूल बन्दै जानु र गरिवीकै कारण आफ्नो थातथलो छोडेर बसाइँ हिँड्नुजस्ता घटनाले पाठकको मनमा शोक उत्पन्न गर्छन् र शोकस्थायी भाव हुने करुण रस उत्पन्न हुन्छ । विश्वनाथले पाठक तेरो मेरोको भेदबाट हटेर स्थिति तादात्म्यमा पुगेपछि उसमा रसानुभूति हुन्छ भनेका छन् (शर्मा र लुइटेले, २०७२, पृ. ५२) । यस उपन्यासमा चित्रित घटनामा रहेको धने र मैनाले पाएको दुःखको साधारणीकरण भई पाठकलाई आफ्नै जीवनको दुःखको अनुभूति हुन्छ र करुण रसको रसास्वादन गर्छ ।

अङ्ग रस

कुनै पनि काव्यकृतिमा रहेको मूल भाव वा कथ्यभन्दा तल्लो वा सहायक स्तरको कथ्यसँग सम्बन्धित रसलाई अङ्ग रस भनिन्छ । यो कृतिको सहायक रस हो । कुनै पनि कृतिको अङ्ग रसको निक्कै गर्दा कृतिको सहायक भाव कुन कुन हुन् र सो भावअनुसार कृतिमा कुन कुन रसको परिपाक सिर्जित भएको छ र तिनले प्रधान रससँग कस्तो सम्बन्ध राखेका छन् भन्ने कुराको अध्ययन गरिन्छ (पोखरेल, २०५९, पृ. ४) । कृतिमा मुख्य भावपछि अर्को कुन चाहिँ भाव प्रकाशय भएको छ, त्यसैबाट अङ्ग रस निर्धारण हुन्छ । ‘बसाइँ’ उपन्यासमा धनेको परिवारको गरिवी र यसको पराकाष्ठामा बसाइँ जानु मुख्य कथ्य हो भने तरुण वयकी भुमा र रिक्टेको सम्बन्ध उपन्यासको सहायक कथ्य हो । ‘बसाइँ’ उपन्यासको प्रमुख प्रसङ्गको रूपमा धनेको गरिवी र सहायक प्रसङ्गको रूपमा रिक्टेको मायाजालमा फसेकी भुमाको कहानी जोडिएको छ । अतः यस उपन्यासको अङ्ग रसका रूपमा शृङ्गार रस रहेको छ, जसलाई रसका उपकरणहरूको आधारमा तल सङ्क्षिप्त व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

विभाव

स्थायीभावलाई प्रकाशित गर्ने हेतु नै विभाव हो । स्थायी भावलाई उद्दीप्त गराउने विभावलाई आलम्बन विभाव र स्थायी भावलाई उकारस्ते विभावलाई उद्दीपन विभाव भनिन्छ । ‘बसाइँ’ उपन्यासमा प्रमुख रूपमा

शोकस्थायी भाव हुने करुण रस रहेको कुरा माथि नै स्पष्ट पारिसकिएको छ । यस उपन्यासमा सहायक रूपमा रति स्थायी भाव हुने शृङ्गार रस रहेको छ । रतिलाई प्रकाशित गर्ने मुख्य कारण रिक्टे तथा भुमा र तिनका मायाप्रेममूलक गतिविधि रहेका छन् । यहाँ 'बसाई' उपन्यासमा रहेको शृङ्गार रसअन्तर्गतका विभाव र यसका प्रकारको विश्लेषण गरिएको छ ।

आलम्बन विभाव : 'बसाई' उपन्यासको सहायक कथ्यमा उपस्थित पात्रहरू भुमा र रिक्टे हुन् । यी दुईमा एकअर्कामा आकर्षण रहेको छ । यी दुवै आलम्बन विभाव हुन् । रति स्थायी भावलाई उद्दीप्त गराउनमा यी दुवैको भूमिका रहेको छ । उनीहरू एकअर्काप्रति आकर्षित हुँदै जाने क्रममा कहिले भुमा त कहिले रिक्टे विषयालम्बन र आश्रयालम्बन बन्न पुग्छन् । साँझपखमा लिम्बू गाउँ जाने बाटो सोध्दै गरेको रिक्टेसँग भुमाको भेट भएको छ । धारामा भेट भएको मानिस आफ्नै घरमा वास बस्न आएपछि उनीहरूका बीचमा यौवनसुलभ भावहरू जागृत भएका छन् । भान्सा तयार भएपछि पाहुनालाई पानी दिन गएको भुमाका आँखामा रिक्टेले तृषित नजरले हेर्ने चेष्टा गर्छ तर अन्धकारले राम्ररी देख्न सक्दैन । भुमाको पनि मुटु ढुकढुक गरिरहेको हुन्छ । यस घटनाबाट सुरु भएको उनीहरूको प्रेमलाई उद्दीप्त गराउने कारणलाई निम्न उदाहरणले स्पष्ट पार्छन् :

२४) आफ्नै छेउमा भुमालाई पाएर रिक्टेको मन उडिरहेको थियो । ऊ एकटक भुमाको रूप लावण्यमाथि गौर गरिरहेको थियो । त्यसरी आफूलाई एकोहोरो हेरेको देखेर भुमालाई फेरि स्वाभाविक लाजले समात्यो । यो मौनता उसका निमित्त असाध्य भयो र उसैले कुराको आरम्भ गरी, "तपाईं मुगलान कहिले फर्कने (क्षेत्री, ऐ. पृ. १९) ?

२५) सौन्दर्यविहीन प्रकृतिलाई आफ्नो चारैतिर देख्दा उसलाई नरमाइलो लाग्यो । अतीतका कति घटनाहरू सम्झन थाली । रिक्टेको विषयमा उसलाई याद आयो, 'धेरै दिन भो, भेट नभा'को । उसले त वा भुली पनि सक्थो कि ? मैलेभैँमाया उसले कहाँ गर्दोहोला र ? तर किन नगर्नु, उस्तै ता हो नि ! विचरा, त्यसदिन विहाको कुरा गर्थ्यो, मैले मन नलगाएजस्तो गर्दा दुःख मान्यो होला... (ऐ.ऐ. पृ. ४०) ।

२६) भुमा रिक्टेको बाहुपाशमा थिई । जाडोको दिनमा पनि उसको मुखमा चिटचिट पसिना आएको थियो । मुखमा हतासको भाव स्पष्टै अङ्कित थियो । निकैबेरसम्म बाहुपाशबाट मुक्त हुने प्रयत्न उसद्वारा चलिरह्यो । तर... (ऐ.ऐ. पृ. ४२) ।

माथिको उदाहरणमध्ये (२४) मा भुमाको उपस्थितिमा रिक्टे प्रेमरागले प्रशन्न भएको छ । यहाँ विषयालम्बनका रूपमा भुमा र आश्रयालम्बनका रूपमा रिक्टे उपस्थित छन् । यहाँको वातावरणमा रति स्थायी भावको उदय भएको छ र सम्भोग शृङ्गार रसको कारण बनेको छ । उदाहरण (२५) मा रिक्टेको यादले बेचैन बनेकी भुमाका कारण रति स्थायी भाव उत्पन्न हुँदा विप्रलम्भ शृङ्गारको कारण बन्न पुग्छ भने उदाहरण (२६) मा रिक्टे र भुमा एकअर्को विषय र आश्रयका रूपमा उपस्थित छन् ।

उद्दीपन विभाव : 'बसाई' उपन्यासको सहायक कथानकमा नायक र नायिका भुमा र रिक्टे हुन् । उनीहरूका बीच साँझको समयमा पधेरोमा भेट भएको छ । पँधेरामा भेट भएर बेलुका भुमाकै घरमा वास बसेको रिक्टे र भुमामा एकअर्कामा आकर्षण बढेछ । उनीहरूको प्रेमसम्बन्ध हुन्छ । उनीहरू बीचको प्रेम वा रति भाव उकासनका लागि एक अर्काले गरेका प्रेममय गतिविधिले उद्दीपनको काम गरेका छन् । रिक्टे र भुमाबीचको प्रेमलाई उकास्ने मुख्य घटनाहरूलाई तलका तथ्य र उदाहरणले प्रस्ट पार्छन् :

रिक्टे भुमाप्रति आकर्षित हुनु :

२७) उसका कान साँगीनी सुन्नमा तल्लीन छन् । हृदयमा प्रचण्ड आँधी चलिरहेछ । हृदयले भन्छ, 'उठ्ठुँ जाऊँ, त्यो स्वरको लहरी पैल्याउँदै अनि मूल फेला परेपछि त्यसैको चरणमा आफूलाई पूर्ण रूपले सुम्पिदिऊँ' (ऐ.ऐ. पृ. ११) ।

२८) बादलको पातलो च्यादरले मुखैसम्म ढाकिने गरी ओडायो । पारिका घरहरूसेतासेता धर्काजस्ता देखिन थाले । रिक्टेले भएभरको साहसको सञ्चार गर्‍यो, अनि भुमाको हात विस्तारै समात्यो (ऐ.ऐ. पृ. २१) ।

भुमा रिक्टेप्रति आकर्षित हुनु :

२९) युवक केही नभनी उठेर विस्तारै बाटो लाग्यो, भुमाले एकपल्ट पछिल्लिर फर्केर हेरी । किन किन उसलाई युवकसितै आफ्नो मुटु हिँडेको अनुभव भइरहेको थियो (ऐ.ऐ. पृ. ८) ।

३०) कसो भुमा घाँस काट्नु आ'की ? भुमाले पछाडि फर्केर हेरी, रिक्टे मुसुमुसु हाँसिरहेको छ (ऐ.ऐ. पृ. ४१) ।

माथिका उदाहरण (२७) मा भुमाले साँगिनी गाएर रिक्टेलाई आफूतिर तानेकी छे । रातको समयमा गाइएको भुमाको सुरिलो स्वरप्रवाहले रिक्टे ऊप्रति आकर्षित भएको छ । (२८) मा दशैँमा रोटेपिड भएका ठाउँमा भेट भएका रिक्टे र भुमा उत्तिसको बोटमुनि एकान्तमा बातचित गर्छन् । यस ठाउँको एकान्त र आकाशमा बादलले उज्यालो छलेको अनुकूल वातावरणमा रिक्टेले प्रेमभावले भुमाको हात समातेको छ । (२९) मा रिक्टेको हिँडाइले भुमालाई आकर्षित तुल्याएको छर (३०) मा वनमा घाँस काट्न गएका बेला एक्कासी भेटिएको रिक्टेको मुस्कानले भुमालाई आकर्षित गरेको छ ।

यसरी रिक्टेको बोलीचाली, भुमाको लज्जापूर्ण हाउभाउ, दुवैको एकान्त भेट र मायाप्रेमका कुराकानी, पिड खेल्ने ठाउँनजिकैको एकान्तता र प्रेमलाप, जङ्गलको सुनसानजस्ता घटना तथा वातावरणले यहाँ रति स्थायी भावलाई उकास्ने काम गरेका छन् ।

अनुभाव: स्थायी भाव उद्दीप्त भएपछि सो भावलाई प्रकाश्य पार्ने चेष्टा अनुभाव हुन् । 'बसाइँ' उपन्यासमा रहेको रिक्टे र भुमाको प्रेमको भावलाई व्यक्त गर्ने विभिन्न व्यापार नै यहाँ रति स्थायी भावका अनुभाव हुन् । यस्ता प्रेम अभिव्यक्त गर्ने क्रियाप्रतिक्रियाले पाठकलाई समेत उद्वेलित पार्छन् । यहाँ रति स्थायी भावलाई व्यक्त गर्न निम्न सात्विक अनुभावले भूमिका खेलेको पाइएको छ :

३१) भुमाको साँगिनी सुनेर रिक्टेलाई हृदयमा प्रचण्ड आँधी चल्यो (ऐ.ऐ. पृ.११) ।

३२) रिक्टेले थथकिँदो स्वरले "भुमा, मसित बिहे गछ्यौँ ?" भन्नु (ऐ.ऐ. पृ. २१-२२)

३३) परदेशी बाटो लागेपछि भुमाले एक्लो अनुभव गर्नु (ऐ.ऐ. पृ.११) ।

३४) रिक्टेले आफूलाई एकोहोरो हेरिरहेको देखेर भुमा लजाउनु (ऐ.ऐ. पृ.१९) ।

३५) रिक्टेले भुमालाई आश्वस्त पार्न मुगलान लाने कुरा गर्नु (ऐ.ऐ. पृ. ४३) ।

माथिको तथ्य (३१) मा भुमाका घरमा बास बसेको रिक्टेलाई राती जाँतोको साथमा साँगिनी गाएकी भुमाको आवाजले आकर्षित गर्दा मनमा आँधी चलिरहेको र निद्रा नपरेको अवस्था रहेको छ । यहाँ प्रेम र आकर्षणले उत्पन्न छटपटी अभिव्यक्त भएको छ । तथ्य (३२) रिक्टेले भुमालाई बिहे गर्ने प्रस्ताव राखेको छ । तथ्य (३३) मा रिक्टे बाटो लागेपछि भुमालाई जीउ नै भारी वा गह्रौँ भएको छ । तथ्य (३४) मा रिक्टेले एकोहोरो हेरेको देखेर भुमा लजाएकी छे । तथ्य (३५) मा रिक्टेले प्रेमको जालो विछ्याउने क्रममा मुगलान लाने आशवासन दिएको छ ।

व्यभिचारी भाव : व्यभिचारी भाव मानव मनमा क्षणिक रूपमा उत्पन्न हुन्छन् रतुरुन्तै अन्त्य भइहाल्छन् । व्यभिचारी (सञ्चारी) भाव विभाव र अनुभावको अपेक्षा बढी मात्रामा रसानुवर्ती भएकाले रतिआदि स्थायी भावलाई रस रूपमा परिणत गर्ने दिशामा अग्रसर हुन्छन् तर यी पानीका पोकाभैँ क्षणिक रूपमा उठ्ने र फुटेर दबिने गर्दछन् (उपाध्याय, २०५५, पृ. ३०) । 'बसाइँ' उपन्यासमा रहेको सहायक कथामा रति स्थायी भावलाई अभिव्यक्त

गर्नका लागि आवेग, दैन्य, मद, जडता, मोह, अपस्मार, अवहित्या, औत्सुक्य, त्रास, लज्जा, हर्ष, विषाद, धृति, चपलता, ग्लानि, चिन्ता र वितर्क जस्ता व्यभिचारी भावहरू देखा परेका छन् । तलका उदाहरणबाट यहाँ भएका सञ्चारी भावको टुङ्गो लाग्छ :

- ३६) भुमाले अरू कुरामा उति ध्यान दिइन, अन्तिम कुरा 'मुगलान जान्छ्यौ ?' ले उसलाई निकै असर गयो । सुनौला मुगलानको कल्पनामा ऊ मग्न भई । तर एकै छिनमा उसलाई आफ्नो अवस्था, स्थान र कालको बोध भयो । आफ्नो घरको दरिद्रताको चित्र उसको आँखामा नाचन थाल्यो (क्षेत्री, ऐ. पृ. २०) ।
- ३७) होइन हाउ भाउजू किन अचेल म हामी कान्छी दिदीलाई भिन्नै देख्छु । बडै बोल्दिनन् पनि । न्यास्रो मुख आएर हिँड्छिन् (ऐ.ऐ. पृ. ३९) ।
- ३८) "आबुई ! तपाईं पो यो वनमा कताबाट?" हर्ष र उल्लासले भुमाको मुखबाट निस्कियो (ऐ.ऐ. पृ. ४१) ।
- ३९) आफ्नो समस्त शरीरलाई रागेभिरबाट खसाउन आँटोको बेलामा कुनै अज्ञात शक्तिले पछ्याडिबाट रोक्ता भुमा सपनाबाट बिउँभेभै भई (ऐ.ऐ. पृ. ५३) ।

माथिको उदाहरण (३६) मा रिकुटेको आकर्षणमा परेकी भुमालाई रिकुटेले मुगलान जाने वारेमा सोध्दा सुरुमा औत्सुक्य र त्यसपछि दैन्य भाव प्रकट भएको छ । उदाहरण (३७) मा रिकुटेको प्रेमपासमा परेर शरीरसम्म सुम्पेकी भुमाको परिवर्तित व्यवहारलाई लिएर ठुलीले टिप्पणी गर्दा शङ्का भाव प्रकट भएको छ । उदाहरण (३८) मा घाँस काट्न गएको भुमालाई पछ्याएर वनमा पुगेको रिकुटेलाई देखेपछि भुमामा हर्ष भाव प्रकट भएको छ । (३९) मा रागेभीरबाट फाल हानेर आफूलाई मृत्युको मुखमा पुऱ्याउन लागेकी भुमामा अमर्ष भाव र कुनै अपरिचित मानिसले भीरबाट लड्नबाट बचाउँदा आश्चर्य भाव प्रकट भएको छ । यस उपन्यासमा रहेका रिकुटे र भुमाको प्रेमकथामा रति स्थायी भावलाई अभिव्यक्त गर्न सघाउ पुऱ्याउने आवेग, औत्सुक्य, चपलता, व्रीडा, धृति, दैन्य जस्ता सञ्चारी भावहरू प्रकट हुन्छन् र पाठकलाई पनि रसानुभूतिमा पुऱ्याउन सहकारी भूमिका खेल्छन् ।

स्थायी भाव

'बसाई' उपन्यासको सहायक कथावस्तु भुमा र रिकुटेसँगको प्रेम प्रसङ्ग र सहवाससम्मको घटनामा रति वा प्रेम स्थायी भाव हुने शृङ्गार रस उत्पन्न भएको छ र यहाँ संभोग शृङ्गार रस उत्पन्न हुन्छ । यहाँ शृङ्गारिकताको कतै चरमोत्कर्ष त कतै मन्द अवस्था रहेको छ । दशैँमा रोटेपिड खेल्दा भेटेपछि माघसम्म भुमाको रिकुटेसँग भेट भएको छैन । माघमा घाँस काट्न जङ्गल गएको भुमामा रिकुटेसँगका विगतका स्मृतिहरू फनफनी घुमेका छन् । यस बेलासम्म उसमा विप्रलम्भ शृङ्गारको अवस्था देखिन्छ तर त्यो फेरि संभोग शृङ्गारमा परिणत भइहाल्छ । उपन्यासको प्रेमालापले पाठकलाई पनि काउकुती लगाउँछ र शृङ्गारको चरम अवस्थामा लान्छ । उपन्यासमा भुमा र रिकुटेको प्रेम प्रसङ्गमा रति स्थायी भावसहित शृङ्गार रस प्रकटित हुन्छ । भुमालाई भुलाएर रिकुटे टाप कसेको थाहा पाएरक्रोध स्थायी भावसहित रौद्र रस उत्पन्न हुन्छ । रिकुटेले धोका दिएपछि भुमाले मृत्युको बाटो रोजेर रागेभीरमा पुगेर हाम फाल्न खोज्दा करुण रस पैदा हुन्छ । मोटे कार्कीले भुमालाई सम्झाएर जीवनदान दिएको प्रसङ्गमा शान्त रसको आभास हुन्छ । यसरी उपन्यासभित्र रौद्र, करुण र शान्त रसको आभास हुन्छ । यी रसको अस्तित्व धेरथोर रूपमा रहेको छ तर ती शृङ्गार रसको भैँ सशक्त अवस्थामा छैनन् । त्यसैले यहाँ अङ्ग रसका रूपमा शृङ्गार रसको स्थान तुलनात्मक रूपमा उच्च रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

निष्कर्ष

'बसाई' उपन्यासमा प्रमुख रूपमा शोक वा पीडा स्थायी भाव हुने करुण रस जागृत हुन्छ । करुण रसको अभिव्यक्तिका लागि यहाँ शोकलाई प्रकाशित गर्न गरिवी र त्यसको चपेटामा पित्सिएको धनेको परिवार विभावका

रूपमा रहेका छन् भने गरिवीलाई मलजल गर्न साहूको चर्को व्याजसहितको ऋणको भार र साहूको कुटनीति मुख्य उद्दीपन विभावका रूपमा देखापर्छन् । यी गतिविधिहरू उनीहरूमा छटपटी, रुवाइ, रिस, पछुतो र विलापजस्ता परिघटना विकसित छन् । यहाँ शोक स्थायी भावलाई प्रकाशित गर्न मति, चिन्ता, दैन्य, अमर्ष, तर्क, ग्लानि, विषाद, आवेग, अवहित्या, शङ्का, त्रास, धृति, ग्लानि जस्ता व्यभिचारी भावले भूमिका खेलेका छन् ।

‘बसाइँ’ उपन्यासको सहायक रूपमा रतिस्थायी भाव हुने शृङ्गार रस जागृत हुन्छ । उपन्यासको सहायक कथावस्तुमा उपस्थित पात्रहरू भुमा र रिक्टेमा एकअर्कामा आकर्षण रहेकाले यहाँ दुवै आलम्बन विभाव हुन् । उनीहरू एकअर्कामा विषयालम्बन र आश्रयालम्बन बन्न पुग्छन् । भुमाका लागि रिक्टेको बोलीचाली, रिक्टेका लागि भुमाको लज्जापूर्ण हाउभाउ र दुवैका लागि एकान्त भेट र मायाप्रेमका कुराकानी, जङ्गलको सुनसानजस्ता घटना तथा वातावरण आदि उद्दीपन विभाव बनेका छन् । यसले उनीहरूमा लाज लाग्नु, कुराकानी गर्नु, एकान्तमा जानु जस्ता परिघटना विकसित छन् । यहाँ रति स्थायी भावलाई अभिव्यक्त गर्न आवेग, औत्सुक्य, चपलता, व्रीडा, धृति, दैन्य जस्ता सञ्चारी भावहरू प्रकट हुन्छन् र पाठकलाई पनि रसानुभूतिमा पुऱ्याउन सहकारी भूमिका खेल्छन् ।

बसाइँ उपन्यासको मुख्य वा अङ्गी रस करुण रस भएको कुरो स्पष्ट हुन्छ । करुण रसको स्थायी भाव बनेको प्रिय व्यक्तिसँगको वियोग वा प्रिय वस्तुको विनासबाट उत्पन्न विकलता हो । यहाँ जन्मभूमि वा बसोवास गरेको स्थानबाट भएको वियोग करुण रसको स्थायी भावका रूपमा देखापर्छ । उपन्यासमा सहायक वा अङ्ग रसका रूपमा शृङ्गार रस रहेको छ । यहाँ रौद्र, करुण र शान्त रसको पनि उपस्थिति छ तर ती शृङ्गार रसको भैं सशक्त अवस्थामा छैनन् । त्यसैले यहाँ अङ्ग रसका रूपमा शृङ्गार रसको स्थान तुलनात्मक रूपमा उच्च रहेको ठहर्छ । निष्कर्षतः उपन्यासमा रहेको रिक्टे र भुमाको प्रेमालापमा पाठकले रतिमीठासको अनुभूति गर्छ तर अन्त्यमा रति स्थायी भाव हराएर धनेको विचल्लीमा आँसु भार्छ । उपन्यासमा धने र मैनाले पाएको दुःखको साधारणीकरण भई पाठकले आफ्नै जीवनको पीडाको अनुभूति हुन्छ र रसास्वादन गर्छ । यसरी बसाइँ उपन्यासमा मुख्य रूपमा करुण रस उत्पन्न हुन्छ । यहाँ करुण रसको परिपाकपूर्ण अवस्था देखापर्छ ।

सन्दर्भसमग्री

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०३५). *पूर्वीय समालोचना सिद्धान्त*. दोस्रो संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
 उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०५५). *पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त*. तेस्रो संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
 ओझा, रामनाथ र गिरी, मधुसुदन (२०५८). *शोध, सिर्जना र संस्कृत काव्यशास्त्र*. काठमाडौँ : न्यू हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।
 क्षेत्री, लीलबहादुर (२०६२). *बसाइँ तीसौँ संस्क.* ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
 पोखरेल, भानुभक्त (२०५९). *कवि धिमिरेको रचनायोग*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
 पौडेल, विष्णुप्रसाद (२०५७). *संस्कृत काव्यशास्त्र*. काठमाडौँ : भुँडीपुराण प्रकाशन ।
 शर्मा, मोहनराज र लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०७२). *पूर्वीय तथा पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त*. चौथो संस्क. काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
 सिरदेल्, सोमनाथ शर्मा (२०५८). *साहित्य प्रदीप*. काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।